

Тетяна Боряк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
кандидатка історичних наук, доцент,
докторантка історичного факультету (Київ, Україна)
дослідниця історичного факультету Вільнюського університету
e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>
ResearcherID: CAF-0160-2022

**«Авторедаговані» та сфальшовані свідчення про Голодомор:
хто і чому створював варіативні та неправдиві усноісторичні оповіді**

Анотація. Авторкою під час підготовки ГІС-Атласу Голодомору накопичено базу з кількох тисяч одиниць усноісторичних джерел Голодомору. База уможливила порівняння схожих або ідентичних свідчень одних і тих самих чи різних респондентів, оприлюднених у низці видань. **Мета статті:** з'ясувати, наскільки корелюється наратив однієї і тієї ж особи, опублікований у різних виданнях, з погляду пригадування подій часів Голодомору. **Методологія:** застосовано історичний метод, аналізу та синтезу, методи джерелознавчого аналізу (порівняльний, текстологічний). **Наукова новизна.** Авторка зосереджується не на верифікації даних джерел документами чи іншими усними свідченнями, а на достовірності наведених відомостей щодо специфіки пригадування та процесу збирання та підготовки до публікації усних оповідей. **Висновки.** Дослідження засвідчило, що, з одного боку, наявний певний відсоток републікації свідчень різними упорядниками, що нібито знижує джерелознавчий потенціал видання; з іншого – таке дублювання свідчень часто є цінним матеріалом для розуміння того, як з плином часу мінялися формулювання, часові параметри розповіді; які події найпершими виринали в пам'яті, були важливими для особи, як про них оповідалося. Авторка доводить, що існує певне ядро наративу інформанта, що може доповнюватися значущими для респондента деталями. Встановлено, що вплив інформаційного поля не позначився на ядрі наративу, яке містить вітальні для певного інформанта спогади (переважно пов'язані з боротьбою за життя (обшуки, стратерії виживання) та її програвшем (смертністю). Запропоновано пояснення відмінності у пригадуванні респондентами подій у різні роки. Виявлено проблему фальшування свідчення, пов'язану передусім з постаттю інтерв'юера, що не є масовим явищем.

Ключові слова: Голодомор, теорія усної історії, усноісторичне джерело, інтерв'ю, респондент, пригадування події, достовірність джерела.

Постановка проблеми. Станом на початок 2010-х рр. можна загалом констатувати завершення епохи масштабної роботи із записування усної історії з тематики Голодомору від безпосередніх очевидців, через відхід їхнього покоління. Ще будуть записуватись поодинокі свідчення від довгожителів, дітей і онуків очевидців, але джерельну базу усноісторичних оповідей можна вважати сформованою. Тому є потреба осмислення та аналізу цих видів джерел, адже їх неможливо верифікувати «класичними» засобами порівняння даних документальних джерел, що відклалися в діловодстві органів і установ різного рівня. Зокрема, одним з інструментів аналізу «делікатного» феномену пригадування подій є порівняння свідчень, зібраних у різні роки в одних і тих самих очевидців або членів однієї родини.

Передусім постають питання, наскільки оригінальним (у сенсі унікальності чи дублювання інформації) є масив актуалізованих (удоступнених через публікацію) усноісторичних джерел; наскільки співпадають ключові позиції наративу, опублікованого різними дослідниками; чи існують спеціально сфальшовані (і з якою метою) усні джерела.

Як учасниця проекту створення ГІС-Атласу Голодомору у 2013–2017 рр.¹ авторка накопичила значну базу даних усноісторичних джерел. Це уможливило аналіз чутливої проблематики та фальшування спогадів, що може бути використаний для реалізації усноісторичних проектів як з історії Голодомору, так і з іншої тематики.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історична наука накопичила масив літератури щодо того, наскільки усноісторичне джерело є достовірним взагалі та наскільки достовірними є

¹ Див.: Інтерактивна карта «Великий Голод в Україні в 1932–1934 рр.», Український науковий інститут Гарвардського університету (США), модуль «Свідчення». URL: <https://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=f7592aad617f486390d086f91bb24be3>

усноісторичні джерела з Голодомору. До другої групи досліджень належать дослідники, безпосередньо причетні до записування та/чи обробки усної історії (О. Веселова, Дж. Мейс, Ю. Мицик, Л. Іванникова) [Веселова, 2003; Веселова, 2008; Український голокост 1932–1933, 2004; Український голокост 1932–1933, 2007]). Тут виділяється розвідка О. Алексеєва, який у заголовку виніс питання щодо «достовірності селянських мемуарних джерел» з Голодомору [Алексеєв, 2020: 264–268]. Однак автор зосереджується переважно на верифікації таких джерел документами чи іншими усними свідченнями, у той час як нас цікавить достовірність наведених фактів з погляду специфіки пригадування та процесу збирання та підготовки до публікації усних оповідей.

Мета статті: з'ясувати, наскільки корелюється наратив однієї і тієї ж особи, опублікований у різних виданнях, щодо пригадування подій часів Голодомору.

Виклад основного матеріалу. З огляду на наявність значного масиву опублікованих усноісторичних джерел, що на сьогодні нараховує кілька сотень публікацій, а також орієнтовну оцінку дослідниками загальної кількості записаних свідчень з теми (до 200 тисяч одиниць), ми обмежуємо пошукове поле і оперуємо даними з понад десяти збірок.

Передусім впадає в око дублетність свідчень. Щоправда, подеколи важко зрозуміти, чи джерело було отримано під час виконання різних проектів, чи передруковано. Зокрема, у фундаментальному багатотомному виданні «Український Голокост» (2003–2014) свідчень, що вже були опубліковані в інших виданнях, виявлено, за нашими підрахунками: у т. 1 – 52; т. 2 – 30; т. 7 – 17; т. 8 – 30; у збірці «33-й: Голод»: Народна Книга-Меморіал (1991) – 26. Виглядає, що така повторюваність більше характерна для загальноукраїнських, а не регіональних видань, принаймні у виданні усноісторичних джерел по Одеській області (2007) [Голодомори в Україні: Одеська область, 2007] таких випадків виявлено чотири, а в харківському виданні «Столиця відчаю» (2006) – лише два.

Публікація у виданні навіть однієї серії чи у різних збірниках кількох свідчень про голод одного респондента або членів однієї родини становить величезний інтерес для верифікації даних про події та факти, згадані респондентами. Це відкриває можливості, зокрема, для аналізу «пригадування», а саме встановлення, які саме події обиралися респондентами для оповідування, наскільки плин часу змінював наратив, впливав на *переосмислення* або *переживання* досвіду минулого.

Розглядаючи приклади «повторюваного» наративу, записаного від одного респондента, загалом можна говорити про певне «архетипне» ядро свідчень, що простежуватиметься в усіх публікаціях усної історії від конкретного респондента. Інша річ, що вони можуть бути різними за обсягом, кількістю доданих деталей чи сюжетних ліній.

Звернімося до свідчень Миколи Гнатиша. Його спогади про голод доступні у трьох варіантах: «Пам'ять народу» (кн. 1, 2009) (публікація статті у «Слово Просвіти», 2007 р., № 47 за 23–29 листопада) [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 296–298], т. 6 (2008) [Український голокост 1932–1933, 2008 : 37–38] та т. 4 (2007) [Український голокост 1932–1933, 2007 : 32–33] серії «Український Голокост» (лист до газети «Слово Просвіти» від 18.11.2006 та публікація в газеті «Україна молода», ч. 23(348) за 8–14.06.2006 відповідно).

У перших двох публікаціях джерела містять наратив, ідентичний у тій частині, де йдеться про особистий досвід, що, мабуть, пов'язано з публікацією звернення свідка до того самого видання «Слово Просвіти» [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 37–38]. Виглядає, що у хронологічно останньому спогаді очевидець подає не лише спогади, а долучає до них коментарі, відступи на історичну тематику (цитати із газети «Правда» за 1988 р.), рефлексії на «анти-голодоморні», «заперечувальні» виступи тодішнього очільника комуністичної партії України П. Симоненка та голови Організації ветеранів України генерала І. Герасимова [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 296–298]. Такі рефлексії можна розглядати як приклад спонукування до пригадування, коли на противагу викреслювання факту голоду з публічного простору, очевидець голоду, ймовірно, намагався переконати читача оповіддю про побачені ним *особисто* смерті від голоду родичів та сусідів.

Ядром наративу усіх трьох свідчень є обшуки, під час яких «червона мітла» витрушувала не тільки зерно, але всі продукти, а також втеча із села до радгоспу з метою виживання. У хронологічно першому свідченні М. Гнатиш оповідав дещо по-іншому: після обшуків та втечі з села він згадав, як потрапив до лікаря; про табличку із написом, що людей чекає таке ж голодне життя, прикріплену до коня, та згадку бабусі про цей факт уже під час голоду; життя у селі після голоду [Український голокост 1932–1933, 2007 : 32–33].

Натомість у т. 6 «Український Голокост» та «Пам'яті народу» додано спогади Гнатишина про учителювання в іншому селі, де мешканці того села розповідали йому про виживання під час Голодомору [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 297; Український голокост 1932–1933, 2008 : 38]. У томі 6 додано про те, як селяни обмінювали речі на продукти у євреїв.

Тобто можемо констатувати, що в наративі про голод є певний набір подій, включених респондентом до оповіді, і певні деталі, що не суперечать один одному, й при наданні свідчень в інший час могли видозмінюватися чи опускатися автором спогадів.

Два свідчення про трагедію 1932–1933 р. залишили сестри Одарка та Любов Чорна (дівоче прізвище), 1910 та 1919 років народження. Співпадає основий наратив про арешт батька; загрозу вивезення родини на заслання та дозвіл повернутися назад до села; боротьбу матері за виживання. Є відмінності у свідченні Одарки: фраза, кинута чекістами матері про те, що на засланні потрібні чоловіки, а мати із дітьми і тут помре, нема чого її везти; опис намагань бабусі й дідуся врятувати онуків [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 429–430]. Любов же детально переповідала подробиці родинного життя під час Голодомору: намагання матері дістати продукти; похід старшої сестри у торгзін; порятунок батька та подальше життя із тавром розкуркулених [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 450–441].

Такі два свідчення від членів однієї родини дають змогу побачити, як пригадують очевидці події, що є найбільш значущим для людини, що її вражало, яким чином закарбовувалося в пам'яті. Зазвичай ми побачимо: пригадано буде те, що найбільше вплинуло на порятунок від голодної смерті. У випадку зі старшою сестрою – уголос промовлятиме відчуття безправності перед владою, що змусила старих людей (бабусю і дідуся) їхати на заслання разом з нерідними онуками заради їхнього порятунку. Будучи дорослою на момент голоду, вона змогла зафіксувати значно більше подій, ніж її сестра-підліток.

У випадку із молодшою сестрою (якій на момент голоду було від 12 до 14 років) – це згадка про щоденну боротьбу матері за виживання, появу рідного брата живим та порятунок батька після ув'язнення. Її наратив цілком узгоджується зі спостереженням істориків, що діти часів Голодомору описують родинні події та фокусуються на стратегіях виживання.

Не можна оминати спогади Леоніда Зінченка, оприлюднені у «33-й: Голод» (1991) [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 411–412] та т. 8 серії «Український Голокост» (2012; записано у 2004–2007 рр.) [Український голокост 1932–1933, 2012 : 282]. Ці оповіді одного респондента є прикладом того, як він пригадує події з інтервалом близько 15-ти років. Хронологічно перше джерело є набагато розлогішими (можливо тому, що спогади було записано сином – викладачем ВНЗ та краєзнавцем). Однак обидва джерела містять згадки про, вочевидь, ключові для респондента моменти: обшук та вилучення зерна (у джерелі 2012 р. додано крупи); арешт батька за нездачу зерна; характеристика членів бригади; людодіство. У виданні 1991 р. додано оповідь про голод 1921 р., порівняння його з 1933-м; а в 2012 р. – прізвище трупоїда; про поховання в ямах; голод у містах (Херсоні) [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 282].

В обох свідченнях основні факти викладено мовою, яка різниться: у першому – це щира оповідь, з найменшими дрібницями щодо фізичного та психічного стану під час голодування; у другому – сухіший тон, без деталей, з акцентом на фактажі, без емоційного окрасу. Однак ми не знаємо, чи у виданні 2012 р. інтерв'юєри (члени гуртка «Наш край») не врізали спогади, хоча їх подано у лапках, як пряму цитату.

Тож перші свідчення містили більше деталей щодо життя родини в Голодомор. Наступні, додані 15 років пізніше, не змінили наратив, лише верифікували його основну змістовну частину.

Маємо свідчення, записані від двох членів родини – матері Ксенії Кабанової та доньки Марії [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 515–51; Український голокост 1932–1933, 2012 : 240]. Зміст їхнього наративу співпадає, однак формулювання не є ідентичними. У оповіді Ксенії знаходимо згадку, якої немає у спогаді Марії, а саме – про убивство в сусідньому селі чоловіка, який у пошуках їжі заблукав на чужий город.

Свідчення Олександри Оробченко становлять цінність, бо записані в різні роки (перша – до 1991 р. включно [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 525], друга – 1995 р. [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009б : 243–252]). У початковому наративі від першої особи ідеться про: проживання на хуторі до колективізації; розкуркулення; заслання та врятування від нього; голод; поховання; одруження; наявність корови як порятунку [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 525]. Наступний запис побудовано як діалог сина з матір'ю. Це усноісторичне джерело є набагато розлогішим за попереднє. Подано детальний опис життя родини, зокрема і на хуторі до 1917 р.; життя за НЕП; колективізація; розкуркулення і виселення із села; переховування; намагання врятувати матір від заслання; вивезення врожаю і продуктів харчування, обшуки; становище у Москві (враження очевидці, яка виїжджала туди за продуктами); сватання та одруження; вступ до колгоспу.

Як бачимо, за інформативністю друга спроба передати свій досвід виживання під час Голодомору виявилася значно розлогішою. Не виключено, що це було наслідком особливих обставин проведення інтерв'ю, коли мати перед сином не лише переосмислювала свій досвід виживання під час Голодомору, але й прагнула поділитися з ним трагічними сторінками

.....
родинної історії. Схоже явище ми спостерігали й у свідченні Миколи Гнатиша, чий змістовніший наратив було записано сином під час інтерв'ювання батька.

Маємо приклад потрійного надання свідчень однією респонденткою Катериною Марченко у 2003, 2004 та 2008 рр. [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009 : 7–16; Український голокост 1932–1933, 2004 : 310–312; Український голокост 1932–1933, 2010 : 294–301]. Ядро свідчень співпадає в усіх випадках: колективізація; тогочасний фольклор (хоча у різній кількості); опір жінок вивезенню зерна; діяльність активістів із вивезення зерна (хоча ступінь деталізації відрізняється); допомога родичів, що дозволила вижити; пошук їжі; опис ситуації в сусідньому с. Вороному, порятунок людей головою колгоспу. Два свідчення із трьох містять дані про те, що голод почався у листопаді – грудні 1932 р.; обмін матір'ю усього придатного на продукти; смертність у селі; випадки/випадок канібалізму; масові поховання в селі.

Унікальними (такими, що згадуються лише в одному усноісторичному джерелі) є дані про годування школярів у приміщенні школи – колишньої хати «куркуля»; наслідки голодування для людини та громади; свідчення односельчанина; роздуми про кількість жертв; рефлексії з приводу відсутності як гідного вшанування пам'яті померлих (музей, пам'ятники), так і в шкільній освітній програмі; пригадування інших геноцидів; робота зі встановлення пам'ятника та укладання мартиролога у селі; поїздка матері до Москви; три заготівлі; оплата праці за пана; принесення води на цвинтар під час масових поховань [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 7–16].

Проведена кореляція дозволяє говорити про пригадування найбільш значимих для оповідачки епізодів, які вона умовно розташовувала у певний хронологічний ланцюг подій (умовний, бо іноді хронології не дотримано, але викладено у логічний для респондентки спосіб). Уточнення та деталізації не порушують змістовне ядро усноісторичного джерела, а лише доповнюють його. Найбільш детальним виявилось перше записане свідчення від 2003 р. Вказана дата запису нашої думки, що річниця вшанування пам'яті жертв Голодомору спричинилася до пригадування подій осені 1932 р. – літа 1933 р. з особливою ретельністю. У них ми знайдемо «навіяні» сучасним інформаційним полем висловлювання про «тоталітарну систему», що призвела до голоду, роздуми про висловлювання Р. Конквеста про Голодомор [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 13–14].

Маємо приклад наративу Семена Чередниченка, записаного 2007 р. студентом Криворізького технічного університету та опублікованого у т. 6 серії «Український Голокост» [Український голокост 1932–1933, 2008 : 341–342], власноруч підписаного респондентом у 1998 р. і опублікованого у кн. 2 серії «Пам'ять народу» [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 769–770].

Відрізняються місця проживання: у тексті 2007 р. зафіксовано м. Бобровиця (Чернігівська область) як місце народження і в контексті Голодомору воно згадується двічі. Натомість у свідченні 1998 р. вказано село Адамівка Дніпропетровської області – очевидно, це вказано як сучасне місце проживання респондента. Ядро свідчень (опухання школярів, обшуки, репресії, смертність серед сусідів, відвезення дітей до дитячого будинку, торгзін, намагання людей виїхати із села, кількість померлих) є однаковим, формулювання майже дослівно повторюються, хоча й з відмінностями. У свідченні 2007 р. додано сюжет про створення колгоспів.

Оповідь Ганни Браніцької записано її онуком у 2004 [Український голокост 1932–1933, 2004 : 46–47] та 2006 рр. [Український голокост 1932–1933, 2007 : 27–29]. Формулювання відрізняються в обох випадках. Ядро наративу співпадає, у першому випадку детальніше розказано про волинку, у другому – додано про катання на санчатах, харчування сурогатами, патронат. Відрізняються дати: у першому випадку обшуки проведено у 1932 р., у другому – тривали з 1930 до 1933 рр., але підкреслено, що сам голод був 1933 р., бо такого не можна забути.

Ще одна яскрава ілюстрація до специфіки пригадування – це свідчення І. Горкуценка (маємо різночитання у прізвищі), записане не пізніше 2003 р., опубліковане у газеті «Перемога» і републіковане у кн. 1 серії «Пам'ять народу»; та т. 8 серії «Український Голокост» (2012), записане учнями Житомирського обласного педагогічного ліцею. Стаття в газеті містить роздуми про трагедію, свідком якої він був. За його словами, до відповідних спогадів його підштовхнуло прочитання у газеті «із півдесятка розповідей про голодомор, – і перед очима зримо поставала трагедія ... Харліївки» (до речі, у паспорті зазначено с. Романівка того ж Попільнянського району Житомирської області). Тому для нього видається важливим підкреслити, що «каже це не з чужих слів, бо був живим свідком». Оповідач свідчить про смертність серед сусідів; виживання родини шляхом втечі в Ленінград, випас худоби респондентом; пошук їжі односельцями; зізнання людини, яка у 1933 р. була секретарем сільради, що померло від голоду понад 500 жителів села (для порівняння, за роки Другої світової війни тут загинуло лише 113 жителів); деталі обшуків та висипання на дорогу «в пилку» відібраного у селян. Останнє особливо

запам'яталося, адже істівне забирали не для порятунку робітників, а для винищення голодом селян [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 334–335].

Як бачимо, особистісна рефлексія наповнена епізодами, яких не було у розмові з учнями (або ж останні не вважали за потрібне їх залишити в запису). Тут більшу частину свідчень становить опис смертності сусідів. По одному реченню відведено на обшуки; виїзд родини до Ленінграду; та роботу пастухом, за яку підгодовували [Український голокост 1932–1933, 2012 : 87].

Якщо ми говоримо про ідентичні чи практично ідентичні наративи, записані у різні роки, слід або припустити наявність певних нотаток респондента, які він/вона зачитують інтерв'юерам; або спеціфіку усної оповідальної традиції, коли в пам'яті оповідача відбувається закарбування та консервування тексту з метою його подальшого передавання [Іваннікова, 2007]; або запозичення наративу без зазначення джерела. Так, свідчення Г. Іванко, записані не пізніше 1991 та 1998 рр., відрізняються лише формулюванням кількох речень, а загалом вони дослівно повторюють одне одне [Мищенко, 1991 : 18; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 497]. Є свідчення особи, записані до 1991 р. та 2000 р. [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 109–110; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 500–502]. Відрізняються лише назви населених пунктів: Степківка та Степанівка (очевидно, в другому випадку описка: такого села у зазначеному районі немає).

Запис журналіста М. Чабана усної історії від С. Лойко (станом на 1991 р.), порівнявши із записом 1998 р., є більш розлогим та деталізованим, однак основний фактаж співпадає [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 204–205; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 768]. Проте паспорт вказує різні місця проживання: с. Наталівка Солонянського району («жителька села») та с. Топчине Магдалинівського району. Припускаємо, що хтось із інтерв'юерів записав місце проживання під час голоду.

Маємо приклад пригадування респонденткою подій у 1991 р. [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 450–451] (принаймні, не пізніше) та 1999 рр. (за власноручним підписом) [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 784–787]. Ядро наративу співпадає, однак у пізніших спогадах респондентка констатує наявність врожаю у 1932 р., який вона, дитина 13-ти років, запам'ятала; деталізує опис обшуків; харчування; поховання в ямах; міркування про спланованість голодного мору.

Загалом питання про «фальшування» усної історії Голодомору стосується не самого джерела, адже дослідники усної історії визнають, що важливішим є не сам факт, який пригадують, а факт його пригадування у певному змістовному, просторовому та часовому контексті. Радше йдеться про недобросовісність самих інтерв'юерів, які некоректно спродукували джерело, що набуло ознак недостовірного свідчення.

На підтвердження цієї тези згадаємо про зізнання однієї із упорядниць тематичних збірок Ірини Магрицької. Вона особисто стикалась із проблемою фальшування джерела, коли студенти комбінували свідчення із різних джерел і видавали їх за записані ними. Щоби запобігти випадкам недоброчесності, викладачка навіть просила долучати до «звітів» аудіозаписи розмови [Магрицька, 2008 : 25].

Наведемо деякі приклади. Перший наратив взято з «33-й: Голод» (1991). Респонденткою указано А. Кучерук, місцем проживання під час голоду – с. Судачівка Чуднівського району Житомирської області [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 148–149], подано її чотири родинні фотографії. За 20 років у іншому виданні подано матеріал, записаний студенткою Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. Тут респонденткою зазначена М. Панченко, а місцем проживання – м. Володарськ-Волинський Житомирської області [Український голокост 1932–1933, 2010 : 414–416]. В обох текстах співпадають близько восьми абзаців (за виданням 1991 р., бо у виданні 2010 р. інша розбивка на абзаци), далі двох речень про бажання їсти немає, так само як наступного абзацу про голодування у селі. Зауважимо, саме в ньому міститься згадка про с. Судачівка, в якому мешкала респондентка. Зрозуміло, що залишити цей фрагмент студентка не могла, адже це загрожувало викриттям фальсифікату.

Ще один приклад. Текст видання 1991 р.: «біля Чуднова були кагати качанів кукурудзи. Кукурудзу переробляли на спирт на Чуднівській гуральні... Пухлими ногами дійти 13 км до Чуднова було дуже тяжко» [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 148]. Текст видання 2010 р.: «біля Черняхова (сусіднього селища) були кагати качанів кукурудзи. Кукурудзу переробляли на спирт на Чуднівській гуральні... Пухлими ногами дійти 28 км до Черняхова було дуже тяжко» [Український голокост 1932–1933, 2010 : 415]. Студентка не полінувалась навіть вирахувати відстань від «сусіднього» селища Черняхова до Володарськ-Волинського. Дійсно, гугл-мапи показують відстані між цими населеними пунктами у 26 або 28 км.

Нині складно сказати, у чому полягала потреба подібної фальсифікації усноісторичного джерела. Чи насправді існувала респондентка М. Панченко, якій приписано наратив іншої

.....
людини? Можемо лише констатувати, що огляду на вихід у світ «33-й: голод» 1991 р., завдяки до публікації цього тому «Український Голокост» (2010), свідчення А. Кучерук виглядає автентичним. Ці приклади, на жаль, можна продовжити.

За місце проживання у виданні «33-й: Голод» (1991) подано с. Пляхова Козятинського району Вінницької області, а у виданні «Пам'ять народу» (кн. 1, 2009) – с. Вороне Жашківського району Черкаської області. До того ж відбулася кореляція географічних даних. У тексті від 1991 р. згадано міста Козятин і Бердичів, куди вчитель їздив у пошуках хліба [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 109]. У тексті видання від 2009 р., що дослівно співпадає – міста Жашків та Буки (що є логічним при зазначенні Черкаської області за місце проживання респондента під час голоду). Тут роком запису свідчення наведено 1992, вказано про наявність підпису під ним [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 137–138].

Виявлено ознаки фальсифікації факту записування свідчення інтерв'юером Р. Волохом у 1998 р. [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 649] – означена особа навряд чи могла записати свідчення від емігранта Р. Суслика (Левко Рись), автора двох праць про Голодомор: одна без місця видання 1951 р., а друга вийшла у Великій Британії у 1955 р. Свідчення повторюють наратив (у скороченому варіанті) його першої праці про 1933-й рік на Полтавщині [Суслик, 1951].

Маємо ще випадок радше свідомого фальшування свідчення, ніж плутанини. Тут йдеться переважно про вихідні дані. В одному випадку це В. Лозенко із села Херсонської області (запис не пізніше 1991 р.) [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 188–189], у другому – О. Прокопенко із села Вінницької області (запис 1993 р.) [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 415–416]. При цьому дві третини свідчення майже ідентичні; це стосується також прізвища активіста з смт Лепетиха (правильна назва – Велика Лепетиха, хоча можливо, йдеться про с. Лепетиха Миколаївської області), що виглядає логічним при проживанні у селі Херсонської, а не Вінницької області), куди відправили заарештованого батька. Запис 1993 р. закінчується описом смерті матері; запис 1991 р. містить вставку про смерть членів родини і родичів та ще низку подій, і закінчується висловленням переконання про потребу поставити пам'ятники у кожному українському селі, що пережило Голодомор.

Ще один випадок плутанини чи свідомого фальшування стосується респондентів Ф. Хміля та І. Чепіжного. У виданні «Пам'ять народу» подано свідчення Ф. Хміля (1923 р. н.) з п'яти речень про ситуацію у школі під час голоду. Місцем проживання вказано Київщину, А. Духлій – «записала», а джерелом свідчення – матеріали конференції, присвяченої Голодомору за 2003 р. [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 734]. Однак ці самі п'ять речень ми знаходимо у наративі І. Чепіжного (1910 р.н.) з м. Миргород (Полтавська область) у виданні 1991 р. [Мищенко, 1991 : 18]. Обидва наративи наводять опис стану голодуючих учнів з погляду учителя (тобто інформанта). Тому рік народження І. Чепіжного (1910) як респондента, якому на момент Голодомору як учителю було понад 20 років, більше підходить під наратив свідчення, на відміну від Ф. Хміля (1923). Упорядники не помітили цю неузгодженість. Нарешті, респондент Ф. Хміль (1923) дійсно свідчить про Голодомор у с. Бреусівка Полтавської області у виданні О. Мищенка 1991 р. [Мищенко, 1991 : 6–9], однак текст не співпадає із наведеним у «Пам'ять народу».

Дивна ситуація зі свідченням Ю. П. з «Біла книга про чорні діла Кремля» (Торонто, 1953). Його подано у виданнях «Український голокост» (т. 3) [Український голокост 1932–1933, 2006 : 269] та «Пам'ять народу» (кн. 2) [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 358]. У першому випадку вказано ініціали подібно до оригінального тексту, а сам текст є дослівним перекладом з англomовного видання, із зазначенням джерела. Щодо подачі у другому виданні, то тут зазначено прізвище, ім'я по батькові респондентки, м. Дніпропетровськ, рік народження. Свідчення дуже різняться; спільним є наратив про осінь 1932 як початок голоду (після жнив); пайок учительки та чоловіка; допомога родичів; арешт через цю допомогу. Друге свідчення виглядає як вільний переклад оригінального свідчення видання 1953 р. Проблемою тут є зазначення прізвища інтерв'юера О. Калюжного, який «записав» свідчення у 1998 р.

У 2007–2008 рр. МОН провело Всеукраїнський конкурс науково-пошукових робіт «Голодомор 1932–1933 рр. Україна пам'ятає». На конкурс були представлені учнівські роботи: реферати, оповіді про історію сіл часів Голодомору, «записи свідчень». Тематичні матеріали могли бути представлені у додатках або як окремо оформлена робота. Працювали зазвичай під керівництвом вчителів, здійснювався аудіозапис інтерв'ю на диктофон, подеколи велася фотозйомка. Між тим, обов'язкові при такій роботі вимоги чіткої паспортизації записів не виконувалися. Це із жалем визнали й самі укладачі збірників, куди залучалися відповідні матеріали [Мищик, 2010 : 8].

Висновки. Повторні свідчення уміщено у збірках як: записані від одного і того ж самого інтерв'юера в один і той же день (однакові); від одного й того ж самого інтерв'юера в різні роки (однакові і з відмінностями); від різних інтерв'юерів у різні роки (однакові, із відмінностями).

Можна припускати, що намагання упорядників записати та/або оприлюднити якомога більше джерел з теми через відхід покоління спричинилося до браку продуманих методологічних засад проведення опитування, паспортизації записів, їх транскрибування та публікації, прийнятих всіма учасниками процесу документування усних історій про Голодомор.

Так, дублювання свідчень у різних виданнях часто є цінним матеріалом для розуміння того, як з плином часу мінялися формулювання, часові параметри розповіді; які події найпершими виринали в пам'яті, були важливими для особи, як про них оповідалося. Загалом можна переважно говорити про певне ядро наративу, що може доповнюватися деталями, значущими для респондента.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. на інтенсивність фіксації відповідного матеріалу «в полі» міг впливати чинник самоцензури, коли очевидець не був певний щодо наслідків оприлюднення своєї історії, оповідав лише її «легітимну» частину. Можемо також припустити, що згадка про голод у кінці 1980-х рр. була занадто важким для інформанта, і що певна присутність цієї тематики в інформаційному просторі (хоч і переважно на роковини – 1993 та 1998 рр.) могла полегшити «пригадування» та здатність описати сторонній людині пережите. Хоча для противників усної історії тут відкривається простір для аргументації: більш розлоге за обсягом пізніше свідчення подеколи містить ознаки впливу на пригадування інформаційного поля. Однак підкреслимо, що виявлені нами впливи не заторкнули ядро свідчення про смертність у родині чи оточенні, стратегії виживання, обшуки тощо.

Питання про фальшування, як видається, пов'язано із особовим фактором – інтерв'юером. Годі чекати якісних записів від учнів молодших класів, яких, вочевидь, часто мотивували до виконання завдання оцінками. Навряд чи учнівські чи навіть частково студентські роботи, подані без належної паспортизації, аудіо- чи відеосупроводу, не кажучи вже про нездатність до професійного ведення інтерв'ю дітьми, можуть використовуватись у фахових історичних дослідженнях, попри прагнення дослідників охопити опитуванням якомога більше свідків подій.

І все ж, величезному масиві усних джерел вдалося виявити лише незначну кількість випадків фальшування свідчення. Зважаючи на кількадесят (якщо не кількасотенний масив) усноїсторичних джерел з Голодомору, значна частина була записана із дотриманням методичних підходів до організації такої роботи, відсоток фальшованих свідчень є настільки нижчим за статистичну похибку, що на цього можна не зважати. Між тим, створення зведеної бази свідчень дозволило хоча б частково верифікувати дані про респондентів, що оповідали про Голодомор, та їхні свідчення.

Зауважимо, що специфіка масового фіксування усної історії від представників останнього покоління безпосередніх очевидців Голодомору полягає в неможливості вдруге повернутися до них задля запису інтерв'ю. Можливо, для наступних усноїсторичних проєктів повторна фіксація свідчення про певну подію дасть більше матеріалу для аналізу специфіки пригадування події.

Подяка. Авторка щиро вдячна Вільнюському університету (Литва), а також Фундації Маріуса Якуліса Джейсона (Литва; Marius Jakulis Jason Foundation, Lithuania) та юридичній фірмі «Еллекс» (Литва; Law Firm Ellex, Lithuania) за підтримку, що вможливила це дослідження.

Джерелом фінансування досліджень для написання статті стали грантові кошти (Історичний факультет, Вільнюський університет; MJJ foundation, Вільнюс).

Джерела та література:

33-й: *голод: Народна Книга-Меморіал* (1991). / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ.: Рад. письменник, 1991, 584 с.

Алексєєв, О. (2020). Питання достовірності селянських мемуарних джерел у висвітленні подій Голодомору 1932–33 років // *Емінак : науковий щоквартальник*. № 3 (31), 261–274. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).457](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).457)

Веселова, О. М. (2003). Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору // *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 50–72. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. (2007) / Ред. кол. тому: Ніточко І. І., Білоусова Л. Г., Боряк Г. В., Демченко Д. М., Лесогоров М. М., Лапай В. С., Щетников В. П.; Автори: Білоусова Л. Г., Бадера Д., Бондарчук П., Васильєва В., Герасимова Т. А., Григоров М. В., Кесова Н. С., Кудlach О., Кудряченко А. І., Левенець В. М., Малінова Г. Л., Макарова І., Надутик П. П., Салабаш М, Салюк Т. Д., Сухомлінова В., Федорчук Ю, Хіль О. Державний комітет архівів України; Одеська обласна державна адміністрація; Державний архів Одеської області. Одеса, 460 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007962>

Іваннікова, Л. (2007). Усні меморати про голод // *Слово Просвіти*. № 31 (408). 2–8 серпня, 5. URL: <http://slovoprosvity.org/pdf/2007/Slovo-31.pdf>

-
- Магрицька, І.** (2008). Від упорядника // Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. Т. 1 / Упорядн. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук, 18–28.
- Мицик о., Ю.** Вступ (2010). // *Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон). Т. 7. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 6–10. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054>
- Міщенко, О.** (1991). *Безкровна війна. Книга свідчень*. Київ: Вид-во «Молодь», 176 с.
- Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша* (2009а). / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відповідальний редактор В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Фундація Українського геноциду; НАН України. Інститут історії України. Київ: ВД «КАЛИТА», 936 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002257>
- Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга* (2009б). / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відповідальний редактор В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Фундація Українського геноциду; НАН України. Інститут історії України. Київ: ВД «КАЛИТА», 920 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002258>
- Суслик, Р.** (1951). *Сумні спогади: 1933 рік на Полтавщині*. Б.м. (На чужині), 29 с.
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (2004). / За ред. о. Ю. Мицика; Упорядн.: о. Ю. Мицик, А. Бойко, С. Таранець. Національний університет "Кієво-Могилянська академія"; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Державний комітет архівів України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон); Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). Т. 2. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 443 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010370>
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (2006). / Упорядн.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Державний комітет архівів України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон); Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). Т. 3. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 432 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010413>
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. (2007). / Упорядн.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон); Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто); Фундація ім. І. Багряного (США). Т. 4. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 504 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10568>
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (2008). / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). Т. 6. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 690 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014053>
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (2010). / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон). Т. 7. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010, 542 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054>
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (2012). / Кер. пректу о. Юрій Мицик; Упорядн.: о. Ю. Мицик, І. Ю. Тарасенко, Л. В. Іваннікова, Н. В. Кукса. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Т. 8. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 466 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007592>

Tetiana Boriak

Taras Shevchenko National University of Kyiv
 PhD (History), Assistant Professor, Postdoctoral researcher, Faculty of History
 researcher Faculty of History Vilnius University

**«Self-Edited» and Falsified Testimonies about the Holodomor:
 Who and Why Created Variable and Non-Authentic Oral History Narratives**

Abstract. *The author has collected a database of several thousand of Holodomor oral history sources during preparation of GIS-Atlas of the Holodomor. It was this base that made possible comparison of similar or identical testimonies of the same or various respondents, published in numerous collection of Holodomor oral sources. **The goal of the article:** to figure out how a narrative of one person published in various editions is correlated, from the point of view of recalling of events during the Holodomor. **Methodology:** historical method, analysis and synthesis, methods of source analysis (comparative, textological). **Scientific novelty.** The author focuses not on verification of oral history sources by the documents or other oral sources, but on credibility of given data from the point of view of specificity of recalling and process of collection and preparation of oral history for publication. **Conclusions.** The research indicates that on the one hand, there is a certain percentage of republication of testimonies by various editors that, it seems, decrease source potential of an edition; on the other – such duplication of testimonies is often a valuable material for understanding of the fact how narratives have been changing with times, time frames of narratives; what events were the first to come to mind and were important for a person, how a person was recalling. The author argues that there is a certain core of an informant's narrative that can be supplemented with the details significant for a respondent. It is revealed that information field does not influence core of narrative that contains vital for a certain informant memories, mostly tied with the struggle for life (searches, survival strategies) and defeat of this struggle (mortality). The article suggests differences in recalling of events by respondents during various years. The revealed problem of falsifying of testimonies is tied first of all with a figure of interviewer and is not a mass phenomenon.*

Key words: *Holodomor, oral history theory, oral history source, interview, respondent, recalling of an event, credibility of a source.*

References:

- 33-j: *holod: Narodna Knyha-Memorial* (1991). [33rd: *Famine: People's Book-Memorial*] / Uporiad.: L. B. Kovalenko, V. A. Maniak. Kyiv.: Rad. pys'mennyk, 584 s. [in Ukrainian].
- Aliksieiev, O.** (2020). Pytannia dostovirnosti selians'kykh memuariv dzherel u vysvitleni podij Holodomoru 1932–33 rokiv [The question of the reliability of peasant memoir sources in covering the events of the Holodomor of 1932–20] // *Eminak : naukovyj schokvartal'nyk*. [Eminak: scientific quarterly]. № 3 (31), 261–274. [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).457](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).457) [in Ukrainian].
- Holodomory v Ukraini: Odes'ka oblast' 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Doslidzhennia, spohady, dokumenty.* (2007) [*Holodomor in Ukraine: Odesa region 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Research, memories, documents*] / Red. kol. tomu: Nitochko I. I., Bilousova L. H., Boriak H. V., Demchenko D. M., Liesohorov M. M., Lapaj V. S., Schetnykov V. P.; Avtory: Bilousova L. H., Badera D., Bondarchuk P., Vasyl'ieva V., Herasymova T. A., Hryhoruk M. V., Kesova H. S., Kudlach O., Kudriachenko A. I., Levenets' V. M., Malinova H. L., Makarova I., Nadutyk P. P., Salabash M., Saliuk T. D., Sukhomlinova V., Fedorchuk Yu, Khil' O. Derzhavnyj komitet arkhiviv Ukrainy; Odes'ka oblasna derzhavna administratsiia; Derzhavnyj arkhiv Odes'koi oblasti. Odesa, 460 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007962> [in Ukrainian].
- Ivannikova, L.** (2007). Usni memoraty pro holod [Oral memoirs about famine] // *Slovo Prosvity. [The Word of Enlightenment]*. № 31 (408). 2–8 *serpnia*, 5. URL: <http://slovoprosvity.org/pdf/2007/Slovo-31.pdf> [in Ukrainian].
- Mahryts'ka, I.** (2008). *Vid uporiadnyka [From the compiler] // Vriatovana pam'iat'. Holodomor 1932–33 rokiv na Luhanshyni: svidchennia ochevydtsiv. [Saved memory. The Holodomor of 1932–1932 in Luhansk region: eyewitness accounts]*. T. 1 / Uporiadn. I. Mahryts'ka. Luhans'k: Promdruk, 18–28. [in Ukrainian].
- Mischenko, O.** (1991). *Bezкровна vijna. Knyha svidchen'.* [*Bloodless war. Book of testimonies*]. Kyiv: Vyd-vo «Molod'», 176. [in Ukrainian].
- Mytsyk o., Yu.** Vstup (2010). [Introduction] // *Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]* / Uporiad. Yu. Mytsyk. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij

- Al'berts'koho universytetu (Edmonton). T. 7. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 6–10. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054> [in Ukrainian].
- Pam'iat' narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv. Svidchennia. Knyha persha* (2009a). [Memory of the people: genocide in Ukraine by famine of 1932–1933. Testimony. Book one]. / Uporiadnyky: O. Veselova, O. Nikiliev; vidpovidal'nyj redaktor V. Smolij. Asotsiatsiia doslidnykiv holodomoriv v Ukraini; Fundatsiia Ukrains'koho henotsydu; NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: VD «KALYTA», 936 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002257> [in Ukrainian].
- Pam'iat' narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv. Svidchennia. Knyha druha* (2009b). [Memory of the people: genocide in Ukraine by famine of 1932–1933. Testimony. Book two]. / Uporiadnyky: O. Veselova, O. Nikiliev; vidpovidal'nyj redaktor V. Smolij. Asotsiatsiia doslidnykiv holodomoriv v Ukraini; Fundatsiia Ukrains'koho henotsydu; NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: VD «KALYTA», 920 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002258> [in Ukrainian].
- Suslyk, R.** (1951). *Sumni spohady: 1933 rik na Poltavshchyni*. (1951). [Sad memories: 1933 in Poltava region]. B.m. (Na chuzhyni [In a foreign country]), 29 s. [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (2004a). [Ukrainian Holocaust 1932–1933: testimonies of survivors]. / Za red. o. Yu. Mytsyka; Uporiadn.: o. Yu. Mytsyk, A. Bojko, S. Taranets'. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Derzhavnyj komitet arkhiviv Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universytetu (Edmonton); Ukrains'ko-kanads'kyj doslidcho-dokumentatsijnyj tsentr (Toronto). T. 2. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 443 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010370> [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (2006b). [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]. / Uporiadn.: o. Yu. Mytsyk, L. Ivannikova. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Derzhavnyj komitet arkhiviv Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universytetu (Edmonton); Ukrains'ko-kanads'kyj doslidcho-dokumentatsijnyj tsentr (Toronto). T. 3. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 432 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010413> [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv*. (2007c). [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]. / Uporiadn.: o. Yu. Mytsyk, L. Ivannikova. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universytetu (Edmonton); Ukrains'ko-kanads'kyj doslidcho-dokumentatsijnyj tsentr (Toronto); Fundatsiia im. I. Bahriano (SShA). T. 4. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 504 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10568> [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (2008d). [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]. / Uporiad. Yu. Mytsyk. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Ukrains'ko-kanads'kyj doslidcho-dokumentatsijnyj tsentr (Toronto). T. 6. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 690 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014053> [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (2010e). [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]. / Uporiad. Yu. Mytsyk. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universytetu (Edmonton). T. 7. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 2010, 542 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054> [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (2012f). [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]. / Ker. proektu o. Yuriy Mytsyk; Uporiadn.: o. Yu. Mytsyk, I. Yu. Tarasenko, L. V. Ivannikova, N. V. Kuksa. NAN Ukrainy. Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho; Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». T. 8. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 466 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007592> [in Ukrainian].
- Veselova O. M.** (2003). Ukrains'ki zbirnyky dokumentiv i materialiv z pytan' holodomoru [Ukrainian collections of documents and materials related to the famine] // *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky* [Famine of 1932–1933 in Ukraine: Causes and consequences] / Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka, 50–72. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677> [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 11.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.09.2022 р.